

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ 1941—1945 ԹԹ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ՝

1941—1945 թթ. պատերազմի տարիները, ինչպես մեր երկրի բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկությունների, մշակութային ու գիտական հաստատությունների, այնպես էլ Մատենադարանի համար եղել են բազում դժվարությունների և ծանր փորձությունների լարված տարիներ: Նրա փոքրաթիվ անձնակազմի մեծ մասը մեկնել է բանակ և ռազմի դաշտում պատվով կատարել իր պարտքը: Նրանցից ոմանք զոհվել կամ վիրավորվել են, մի բանիսը, ծանր պայմաններում, գերի են ընկել հիտլերականների ձեռքը, կրել աննկարագրելի տանջանքներ՝ երբեք չկորցնելով վերջնական հաղթանակի, կրկին Հայրենիք վերադառնալու հույսը: Թիկունքում մնացածները, կրկնապատկելով իրենց եռանդը, կարողացել են հաջողությամբ շարունակել ձեռագրերի պահպանության, խնամքի և ուսումնասիրման աշխատանքները:

Պատերազմին նախորդող տարիներին Մատենադարանի կյանքում տեղի ունեցան կարևոր իրադարձություններ: Հայաստանի կառավարության որոշմամբ Մատենադարանը Վաղարշապատից փոխադրվեց Երևան: Վաղարշապատում պայմանները բարենպաստ չէին: Բացակայում էր ձեռագրերի գիտական մեթոդներով մշակված խնամքը, իսկ նորոգման գործը դեռ չէր սկսվել: Տարբեր պատճառներով շատ դանդաղ էին ընթանում գիտահետազոտական աշխատանքները: Մեծապես զգացվում էր թե պահպանող ու նորոգող, և թե ուսումնասիրող կադրերի խիստ սակաս:

Մատենադարանի փոխադրումը Երևան, ըստ Հայաստանի Լուսժողովի 1939 թ. հուլիսի 1-ի № 151 հրամանի, պետք է ավարտվեր մինչև այդ թվականի սեպտեմբերի 1-ը², բայց ձգձգվեց և ավարտվեց 1940 թ. գարնանը³:

Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, թե որքան դժվարություններ են հաղթահարել Մատենադարանի աշխատակիցներն այդ փոխադրումները կատարելիս՝ գիրեկտոր Երվանդ Թորոսյանի և 1940 թ. փետրվարի 17-ից⁴ նրան փոխարինած Գևորգ Աբովի ղեխավորությամբ:

1 Որպես ղեկուցում ընթերցվել է Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտի 40-ամյակին նվիրված Մատենադարանի գիտական խորհրդի հանդիսավոր նիստում՝ 1985 թ. մայիսին:

2 Մատենադարանի արխիվ, թղթ. 79, վավ. 42, էջ 1:

3 Նույն տեղում, թղթ. 79, վավ. 86:

4 Նույն տեղում, թղթ. 79, վավ. 188, էջ 3:

Հաջորդ կարևոր իրադարձությունը Մատենադարանի համար այն է, որ դուրս բերվեց Հայաստանի Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի ենթակայությունից և դարձվեց Հայաստանի ժողկոմսովետին կից հաստատություն: Եթե նախկինում այն կոչվում էր Վաղարշապատի կենտրոնական Ձեռագրատուն (Մատենադարան), ապա ժողկոմսովետի 1940 թ. ապրիլի 5-ի որոշմամբ անվանվեց «Հայկական ԽՍՀ ժողկոմսովետին կից Ձեռագրատուն (Մատենադարան)»⁵. 1941 թվականի հունվարի 10-ին ժողկոմսովետը հաստատեց Մատենադարանի կանոնադրությունը⁶:

Մատենադարանը համապատասխան գիտական կազմերով ապահովելու համար կատարվեց աննախընթաց մի քայլ՝ 1940 թ. սեպտեմբերի 17-ին Մատենադարանին կից բացվեց ասպիրանտուրա: Առաջին ասպիրանտները դարձան համալսարանի կողմից երաշխավորված և արդեն ձեռագրատանը գործնական աշխատանքի փորձ ձեռք բերած Լևոն Խաչիկյանը, Վիգեն Խելումյանը, ինչպես նաև Փայլակ Գրիգորյանը, Ավետիս Ղուկասյանը և Ամալյա Աճեմյանը⁶:

Ժողկոմսովետի նույն որոշման համաձայն ստեղծվում է Մատենադարանի գիտական խորհուրդ, որի մեջ հաստատվում են ակադեմիկոսներ Հ. Օրբելին, Հ. Մանանդյանը, Ի. Զավախաշվիլին, պրոֆեսորներ՝ Մ. Արեղյանը, Ս. Տեր-Ավետիսյանը, Հ. Մելիքյանը, Գ. Աբովը (նախագահ), գրող Դ. Դեմիրճյանը, ավագ գիտական աշխատակիցներ՝ Ա. Շահնազարյանը, Ա. Աբրահամյանը, Ե. Թորոսյանը, Ի. Աբուլաձեն, Բ. Առաքելյանը, Ս. Կարապետյանը և ժողկոմսովետի նախագահի տեղակալ Գ. Աղբալյանը⁷: Գիտական խորհրդի նիստերին հրավիրվածների ցուցակում են Մ. Սարյանը, պրոֆ. Հ. Աճառյանը, պրոֆ. Ա. Հովհաննիսյանը, Ե. Տեր-Մինասյանը, Ռ. Գրամբյանը, Վ. Զալոյանը, Հ. Ժամկոչյանը, Ս. Պողոսյանը, Մ. Մկրչյանը, Կ. Ղաֆաղարյանը, պրոֆ. Լ. Հովհաննիսյանը, Ռ. Զարյանը և ուրիշներ⁸:

1940 թ. հոկտեմբերի 27-ից 29-ը տեղի ունեցավ Մատենադարանի առաջին գիտական նստաշրջանը, որի ժամանակ արժեքավոր զեկուցումներով հանդես եկան պրոֆեսորներ Մ. Արեղյանը, Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, Լ. Միմչոնովը, դոցենտ Ի. Աբուլաձեն և ուրիշներ: Այդ զեկուցումները հետագայում հրատարակվեցին գիտական հանդեսներում:

Երևան տեղափոխվելուց հետո Մատենադարանին արվեցին նոր հաստիքներ, աշխատանքի ընդունվեցին մի շարք նոր, երիտասարդ խոստումնալից կազմեր, որոնց թվում Կ. Մուրադյանը (Գեորգ էմին), Ա. Մնացականյանը, Գ. Աբգարյանը, Շ. Գաղբաշյանը, Մ. Սաղումյանը, Ս. Ավագյանը և ուրիշներ: Ստեղծվեց նաև գիտնական քարտուղարի պաշտոն և Մատենադարանի առաջին գիտնական քարտուղար դարձավ Վարդգես Համազասպյանը: Հիմնվեց ձեռագրերի հիպոթեզային սրահայանման և նորոգման բաժին: Ձեռք բերվեց լուսանկարչական ապարատ և սկսվեց ձեռագրերի նկարահանման աշխատանքներ: Լուրջ աշխատանքներ ծավալվեցին ձեռագրացուցակի պատրաստման ուղղությամբ, շարունակվեցին արխիվային վավերագրերի նկա-

⁵ Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 57:

⁶ Նույն տեղում, թղթ. 79, վավ. 133, էջ 23

⁷ Նույն տեղում, թղթ. 79, վավ. 148, էջ 5:

⁸ Նույն տեղում:

րագրման աշխատանքները: Մատենադարանում բացվեց հայ պոեզիայի ցուցահանդես:

Ահա ստեղծագործական այս նոր վերելքի, նոր ծրագրերի իրականացման ճանապարհին էր Մատենադարանը, երբ սկսվեց պատերազմը:

Մատենադարանի 31 հոգուց բաղկացած անձնակազմից ղոբակոչվեցին 23-ը: Հետագայում բանակից վերադարձան Աշոտ Աբրահամյանը և Լևոն Խաչիկյանը:

Մնացած աշխատակիցների, ինչպես նաև նոր ընդունվածների շանքերով Մատենադարանը սկսեց հարմարվել պատերազմական պայմաններին:

Ժամանակավորապես դադարեցվեց ձեռագրերից և արխիվային վավերագրերից օգտվելը⁹: Իսկ № 83 հրամանով կարգադրվեց ձեռագրերը տեղավորել սնդուկների մեջ՝ անհրաժեշտության դեպքում թաքստոցներն իջեցնելու համար:

«Ձեռագրերի դասավորումը պետք է սկսվի № 1 ձեռագրից և համարական կարգով դասավորվի սնդուկներում»,—ասվում էր հրամանում: Սնդուկները ներսից պատված են լինելու մաքուր թղթով, կողպվելու և կնքվելու են¹⁰: 1941 թ. հունիսի 25-ի № 2/331 պրոթյամբ ժողկոմսովետի նախագահ Ա. Փիրուզյանը Մատենադարանին թույլ է տալիս 20.000 ա. ծախսել սնդուկներ և յուղաթուղթ ձեռք բերելու համար¹¹: Անհրաժեշտ էր շտապ կարգով պատրաստել տալ 250 սնդուկ: Գիրեկտորի հուլիսի 10-ի № 29 հրամանի համաձայն բոլոր աշխատակիցները պարտադիր մասնակցելու էին հակաօդային պաշտպանության պարաօմոնիցներին¹²:

Պատերազմի հինգերորդ օրը Մատենադարանում կազմակերպվում է վորոշիլովյան հրաձիգների նորմաները հանձնող խմբակ, որի մեջ ընդգրկվում են 12 հոգի: Դրանց թվում էին Գ. Աբովը, Վ. Համազասպյանը, Ա. Մնացականյանը և ուրիշներ¹³:

Մատենադարանում ստեղծվում է նաև աշխարհագրային ջոկատ: Քանի որ անձնակազմը փոքրաթիվ էր, որոշվում է միանալ Հեղափոխության թանգարանի կուրսիսիվի հետ և կազմել 20 հոգիանոց ջոկատ¹⁴:

Ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Մատենադարանում մտցվում է լուսաբողարկում: Ձեռք են բերվում հրշեջ գործիչներ, շոր կրակմարիչներ, միջանցքներում դրվում են ավազով լեցուն արկղներ¹⁵:

Մատենադարանի գիրեկտորի № 106 հրամանի համաձայն (17 հուլիսի) կազմվում է 3 խումբ՝ ինքնապաշտպանության փոսեր կամ ուժրապաստարաններ փորելու համար: Մատենադարանցիներն աշխատում էին առավոտյան ժ. 8-ից մինչև 2-ը և ապա 18ից մինչև 24-ը:

Երբ ստացվում են սնդուկները, սկսվում է ձեռագրերը նրանց մեջ տեղավորելու գործը: Նախապես նրանք մաքրվել են, թղթերի մեջ փաթաթվել և

9 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 75, էջ 30ր:

10 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 75, էջ 17—18:

11 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 63:

12 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 75, էջ 21:

13 Նույն տեղում, էջ 43, 127:

14 Նույն տեղում, էջ 126—127:

15 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 90, էջ 471:

դրվել սնդուկները, որոնք կողպվել և կնքվել են: Ապա համարակալված սրնդուկները դասավորվել են կիսակլոր դահլիճում:

Երկիրը պատերազմական վիճակում էր: Մտցվել էր ռազմական հարկ: Ամենուրեք կրճատվում էին ռազմական նշանակություն չունեցող հիմնարկների հաստիքները: Այդպիսի կրճատումներ են կատարվում նաև Մատենադարանում: ՀեՍՀ ֆին. ժողկոմատի կարգադրությամբ Մատենադարանի դիրեկտորը 1941 թ. օգոստոսի 25-ի № 113 հրամանով վերացնում է գիտնական քարտուղարի, ձեռագրատան, արխիվային, գրադարանային և մամուլի բաժինների վարիչների հաստիքները, կրճատվում են քիմիկոսի, ուսերեն մեքենագրուհու, արևելյան լեզուների մասնագետի, երեկոյան հերթի գրադարանային աշխատողի և լուսանկարչի պաշտոնները: Կրճատումներից տրնտեսված գումարներով ավելացվում է հրշեջ պահակների թիվը, հասցվելով 6 հոգու և ձեռագրատան վրա սահմանվում է 24 ժամյա հերթապահություն¹⁶:

Ստեղծված պայմաններում մատենադարանցիներից պահանջվում էր բարձր գիտակցականություն և ամուր կարգապահություն: Հատկապես պրոֆ. Գ. Աբովի դիրեկտոր նշանակվելուց հետո Մատենադարանում հաստատվել էր խիստ կարգ ու կանոն:

Մատենադարանը ստանձնել էր № 70 զինվորական հիվանդանոցի շեֆությունը և իր կարողության սահմաններում ձգտում էր օգնել վիրավոր զինվորներին:

Մատենադարանի աշխատակիցները զգալի զործ կատարեցին ձեռագրերի և արխիվային վավերագրերի ցուցակագրման, դասավորման և նկարագրության ուղղությամբ: Մենք երախտապարտ ենք նրանց այն օրինակելի կարգ ու կանոնի համար, որ այսօր գոյություն ունի մեր ձեռագրատանն ու արխիվում: Այն դժվարին պայմաններում նրանք ջանք շինակեցին հազարավոր ձեռագրերի էջակալման, ցուցակագրման, բատ բովանդակության թեմատիկ ցուցակներ պատրաստելու, հազարավոր փաստաթղթեր կարգի բերելու, համարակալելու և մեկ առ մեկ նկարագրելու համար՝ մի գործ, որպիսին մինչև այժմ չի կատարված ԽՍՀՄ և ոչ մի արխիվում: Ամենուրեք նկարագրված են ոչ թե առանձին փաստաթղթերը, այլ հարյուրավոր վավերագրեր պարունակող գործերը միայն:

Կտրվելով աշխատանքից և մեկնելով ռազմաճակատ, նրանք անհանգրստացել են իրենց աշխատանքի հետագա ընթացքի համար: Այդ անհանգստությունն է պատճառ դարձել մի բացառիկ փաստաթղթի ստեղծման, որը դուրս է եկել Մատենադարանի լավագույն աշխատակիցներից մեկի, արխիվային բաժնի վարիչ Հարություն Աբրահամյանի գրչի տակից:

Պատերազմի սկզբի օրերին, բանակ գնալուց առաջ Հ. Աբրահամյանը կազմել է մի գրություն հետևյալ վերնագրով. «Մի քանի տեղեկություններ և պատվերներ ինձանից հետո արխիվում աշխատող բնակիչներին»¹⁷:

Ընդհատվել էր նրա լարված աշխատանքը սինոզի, կաթողիկոսական դիվանի և անհատական արխիվների դասավորման ու ցուցակագրման ժամանակ և նա մտահոգված էր գործի շարունակության և հաջող ավարտի համար, ուստի կես առ կես թվարկում է այն ամենը, ինչ պետք է անել իրենից

16 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 76, էջ 1—2:

17 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 2ա—գ:

հետո աշխատողները, նույնիսկ նշում, թե որտե՞ղ են դրված գրանցման մատյանները և բարտերը: Հետո իր գրածը մեքենագրել է ավելի 3 օրինակ, դրել ամսաթիվը՝ 10 հուլիսի 1941 թ., ստորագրել ու հանձնել Մատենագարանին:

Նա կարծես զգում էր, որ այլևս չի վերադառնալու Մատենագարան: Եվ իրոք, Հ. Աբրահամյանը, որի պատրաստած Կալվածագրերի և տնտեսական գործարքների վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածուն լույս տեսավ 1941 թ., զոհվեց պատերազմում: Եվ հիմա նրա թողած այդ պատվերները կարծեք կտակի ուժ են ստացել և պատվիրում են իրենից հետո աշխատող բոլոր բնկերներին բարեխիղճ, սրտացավ մոտեցում ունենալ հանձնարարված գործին և մեծ սեր տածել մեր նախնիներից մնացած գրավոր հուշարձանների նկատմամբ: Ցավալի է, որ այս ոչ սովորական գրությունը մինչև այժմ մնացել է ստվերի մեջ: Մինչդեռ այդ փաստաթղթի և հայրենիքի պաշտպանության համար իր կյանքը զոհաբերած նրա հեղինակի մասին պետք է իմանան բոլորը:

1941 թվականին Մատենագարանի գիտական խորհուրդն ունեցել է երկու նիստ: Առաջինը հունվարի 10-ին, երկրորդը հունիսի 18-ին: Այս նիստում որոշվեց հրատարակել «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկը և միջնադարյան տաղերգուների գործերի թեմատիկ ցուցակը: Անհրաժեշտ համարվեց հրատարակության պատրաստել ձեռագրերի համառոտ ցուցակը և կազմել թեմատիկ այլ ցուցակներ: Պատերազմը, որ սկսվեց երկրորդ նիստից շորս օր անց, իր ուղղումները մտցրեց Մատենագարանի աշխատանքային ծրագրերի մեջ, բայց ինչպես հետո կտեսնենք, այնուամենայնիվ Տարոնի պատմությունը հաջողվեց հրատարակել և մեծ աշխատանք տարվեց թեմատիկ ցուցակներ ստեղծելու ուղղությամբ՝ մի շատ կարևոր գործ, որը դյուրացրեց և շարունակում է դյուրացնել ձեռագրերի ուսումնասիրության ուղղությամբ տարվող աշխատանքները:

1942 թվականի սեպտեմբերին, երբ թշնամին գտնվում էր Կովկասյան լեռներում և վտանգ կար, որ Երևանն էլ կենթարկվի ումբակոծության, որոշվում է ձեռագրերով ու փաստաթղթերով լեցուն սնդուկները տեղափոխել շենքի ներքնահարկը: Կազմվում է հինգ հոգուց բաղկացած փոխադրման հանձնաժողով, ղրբեկտորը ստորագրում է № 38 հրամանը, որով ամենաբժախրնդիր կերպով որոշվում է փոխադրումը ապահով ձևով կատարելու եղանակը: Դրան փաստորեն մասնակցելու էին բոլոր աշխատակիցները: Այն սկսվում է սեպտեմբերի 6-ին: Սնդուկներն իջեցվում են ներքնահարկը, որի մուտքերն ամուր փակվում են, կնքվում և հանձնվում պահակների ու հրշեջների հրակոչությանը:

Պատերազմի նախօրյակին Մատենագարանում զգալի թվով ընթերցողներ էին լինում: 1940 թ. մարտի 11-ից մինչև 1941 թ. մարտի 28-ը ընթերցման համար տրվել են 3728 ձեռագրեր, որոնցից դրսի ընթերցողներին՝ 2638, աշխատակիցներին՝ 1190 ձեռագրեր¹⁸: Պատերազմը սկսվելուց անմիջապես հետո, ինչպես վերը նշեցինք, ձեռագրերի ընթերցումն արգելվեց, շնայած դրան, գիտական աշխատանքը շարունակվում էր: Դիրեկտորը 1943 թ. հունվարի 16-ի № 6 հրամանով կարգադրում է կազմել հանձնաժողով՝ ձե-

18 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 98:

ուղղորդի հիշատակարանները հրատարակության պատրաստելու համար: Հանձնաժողովի մեջ են եղել Գ. Աբովը (նախագահ), Ա. Աբրահամյանը, Ե. Տեր-Մինասյանը և Ռ. Տիտանյանը (քարտուղար): Հանձնաժողովը պետք է ձեռագրերի արդեն արտագրված հիշատակարաններից ընտրեր ու հրատարակության պատրաստեր կարևորագույն հիշատակարանները. «Պատերազմի պատճառով զրկված լինելով հիշատակարանները բնագրերի հետ համեմատելու աշխատանքից, վերջինս հետաձգվում է մինչև համապատասխան պայմանների ստեղծումը»¹⁹:

Քանի որ գիտական խորհրդի անդամներից մի քանիսը բանակ էին գնացել, Մատենադարանի դիրեկտորը գիմուժ է ՀԿ(Բ)Պ կենտկոմի քարտուղար Ս. Կ. Կարապետյանին և խնդրում գիտական խորհուրդ հաստատել հետևյալ կազմով.

1. Կարապետյան Ս.	8. Երեմյան Ս.
2. Աղբալյան Գ.	9. Սարգսյան Խ.
3. Օրբելի Հ.	10. Տեր-Ավետիսյան Ս.
4. Մանանդյան Հ.	11. Ազատյան Վ.
5. Արեղյան Մ.	12. Աբուլաձե Ի.
6. Աբով Գ.	13. Սիմյոնով Լ.
7. Լեոնյան Գ.	14. Իսահակյան Ա. ²⁰

Բնական է, որ պատերազմի պատճառով գրսից եկող ընթերցողներ էլ չկային, միայն մի անգամ՝ 1943 թ. հոկտեմբերի 9-ին Մոսկվայից ստացվեց հայտնի ասորագետ Մ. Պիգուլևսկայայի նամակը, որով նա հայտնում էր, թե ակադ. Մառից ժամանակին ինքը տեղեկացել է, որ Մատենադարանում կան ասորերեն ձեռագրեր ու պատասխիկներ: Նա խնդրում է միջնորդել ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի նախագահությանը, որպեսզի իրեն երկու ամսով զործուղեն Երևան, քանի որ ինքն արդեն հրատարակել է Մոսկվայի ու Լենինգրադի ասորերեն ձեռագրերի ցուցակը և այժմ կամենում է ուսումնասիրել Մատենադարանի ասորերեն ձեռագրերը²¹: Ձեռագրերն արդեն փակված էին սնդուկներում և դադարեցված էր նրանց օգտագործումը, պետք է ենթադրել, որ Մ. Պիգուլևսկայային ուղարկվել է բացասական պատասխան:

1943 թվականի հունվարի 14-ին Մատենադարանի դիրեկտոր Գ. Աբովը մեկ ամսով ուղարկվում է ռազմաճակատ: Այդ կապակցությամբ արված № 2 հրամանով (13/1 1943 թ.) նա շենքի պահպանության հսկողությունը դնում է Գ. Միքայելյանի վրա և կարգադրում ուժեղացնել հսկողությունը²²:

Մատենադարանի դիրեկտորն, ըստ երևույթին, ռազմաճակատ էր մեկնել հայ գրողների և մշակույթի գործիչների պատվիրակության կազմում, որը առաջադրանք ուներ հանդիպումներ ունենալ ռազմաճակատի հայ մարտիկների ու հրամանատարների հետ, հասցնել նրանց հայ ժողովրդի պահանջը՝ ուժեղացնել ատելի թշնամուն երկրից դուրս վճռելու և վերջնականապես

19 Նույն տեղում, թղթ. 81, վավ. 38ա, նաև թղթ. 80, վավ. 111:

20 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 103:

21 Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 116բ:

22 Թղթ. 80, վավ. 113:

չախջախելու գործը: Մատենագրարանի դիրեկտորին այդ պատվիրակության հետ ճակատ ուղարկելը վկայում է այն մեծ կարևորության մասին, որ տրրվում էր Մատենագրարանին թե մեր ժողովրդի, և թե կառավարության կողմից: Մեկ ուրիշ անգամ էլ՝ 1945 թ. սկզբներին Գ. Աբովը գործուղվում է Ղրիմ, դարձյալ հայ զինվորների հետ հանդիպումներ ունենալու համար:

Այն բանից հետո, երբ խորհրդային բանակը չախջախիչ հարվածներ հասցրեց գերմանական զորքերին, վոնդեց նրանց երկրի սահմաններից, ՀԿ(Բ)Պ կենտկոմի բյուրոն 1944 թ. հուլիսի 12-ի որոշմամբ Մատենագրարանի դիրեկտորին առաջարկեց մեկ ամսվա ընթացքում ձեռագրերը հանել սնշուկների միջից և տեղավորել դարակներում: Դահլիճում կատարել ախտահանում, ապահովել համապատասխան ջերմություն: Միաժամանակ առաջարկվում է կազմակերպել քիմիական լաբորատորիա՝ ուսումնասիրելու ձեռագրերի վիճակը և մշակել դրանք հիվանդություններից զերծ պահող և բուժող միջոցներ: Մինչև 1944 թ. նոյեմբերի 1-ը անցկացնել ձեռագրերի, պատասխանների, արխիվային նյութերի և տպագիր գրքերի ցուցակագրում, որի հիման վրա կազմել նոր գույքամատյաններ, իսկ եղածները մուծել հին ցուցակների ֆոնդը: Կենտկոմի բյուրոյի որոշման մեջ ասվում էր, որ մինչև 1945 թ. հունվարի 1-ը պետք է ավարտել արխիվային բոլոր փաստաթղթերի մշակումը և նույն թվականին հրատարակության պատրաստել ձեռագրացուցակը, կազմակերպել ֆոտոաշխատանոց և կատարել ունիկալ գրքերի լուսանկարահանում, ընդարձակել վերանորոգման-կազմարարական բաժինը և 1944—1945 թթ. կազմել բոլոր շկազմված ձեռագրերը, համապատասխան պայմաններ ստեղծել գիտական աշխատակիցների կողմից ձեռագրերի ավելի լայն օգտավորման համար²³:

Կենտկոմի բյուրոն ՀԽՍՀ ժողկոմսովետին հանձնարարում է.

ա) վերանայել Մատենագրարանի հաստիքները և հասցնել դրանք 1940 թ. մակարդակին:

բ) Ապահովել Մատենագրարանի և Հանրային գրադարանի համար էլեկտրական վառարանների, սարքավորումների և վառելիքի բաց թողումը 1944—45 թթ. ձմռանը:

գ) Խնդրել ԽՍՀՄ արտաքին առևտրի ժողկոմատին արտասահմանից Մատենագրարանի համար գնելու հատուկ լուսանկարչական գործիք և ժապավեններ՝ ձեռագրերը նկարահանելու համար:

դ) Հաստատել ձեռագրերից, պատասխաններից և այլ նյութերից օգտվելու կարգը²⁴:

Պատերազմական պայմաններում այսպիսի որոշման ընդունումը վկայում է այն մեծ հոգատարության մասին, որ ունեւր Հայաստանի ղեկավարությունը մեր ժողովրդի հոգևոր գանձերի պահպանմանը: Մատենագրարանի փոքրաթիվ անձնակազմը (այն ժամանակ մեզ մոտ աշխատում էր ընդամենը 14 մարդ) գործի է անցնում կատարելու կենտրոնական կոմիտեի բյուրոյի որոշումը: Դիրեկտոր Գ. Աբովը 1944 թ. օգոստոսի 22-ին դիմում է ժողկոմսովետի նախագահի տեղակալ Ս. Կարապետյանին՝ խնդրելով 250 սընդուկները վեր բարձրացնելու, դատարկելու, դահլիճը մաքրելու, ձեռագրերը

²³ Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 22:

²⁴ Թղթ. 80, վավ. 22:

փոշեհանելու համար կատարել բյուջեում չնախատեսված 4300 ո. ծախս: Միաժամանակ խնդրում է թույլ տալ Մատենադարանի բյուջեից 5000 ո. փոխանցել Հանրային գրադարանի վարչությանը՝ շենքի շեռույցման սխառմի նորոգումներ կատարելու համար²⁵:

Կենտկոմի բյուրոյի որոշման համաձայն, Մատենադարանում մշակվում է հրահանգ Մատենադարանի ձեռագրերից և արխիվային նյութերից օգտվելու կարգի մասին և 1944 թ. օգոստոսին ներկայացվում ՀեՍՀ ժողկոմսովետին: Մշակվում և ժողկոմսովետին է ներկայացվում նաև Մատենադարանի կանոնադրությունը:

1922 թ. հետո, երբ ձեռագրային ֆոնդը Մոսկվայից վերադարձվեց էջմիածին, անհրաժեշտություն առաջացավ Մատենադարանի համար կառուցելու նոր շենք: Շենքի անհրաժեշտությունը ավելի ակնհայտ դարձավ Երեւան փոխադրվելուց հետո: Կառավարությունը նախատեսում էր Մատենադարանի համար կառուցել հատուկ շենք:

Անվանի ճարտարապետ Մարկ Գրիգորյանին հանձնարարվում է կազմել Մատենադարանի շենքի նախագիծը: Չնայած պատերազմական տարիների հազար ու մի դժվարություններին, նախագծման գործն առաջ էր դնում: 1943 թ. ապրիլի 29-ին ժողկոմսովետի նախագահի տեղակալ Գ. Աղբալյանին՝ Գ. Աբովի ուղղած մի գրությունից տեղեկանում ենք, որ Մատենադարանի նոր շենքի նախագիծն ավարտված է և պետք է կառուցման վայրում կատարվեն երկրաբանական ուսումնասիրություններ²⁶:

Այս գրության հանգիստ, գործնական տոնը մի պահ մոռացնել է տալիս ժամանակը: Նորից ուշադրություն դարձնենք գրության ստեղծման օրվան՝ 1943 թ. ապրիլի 29-ը: Հիտլերյան ֆաշիզմի վերջնական ջախջախմանը շատ ժամանակ կար: Թշնամին դեռ շատ ուժեղ էր: Խորհրդային զորքերի գեմ կռվում էին հինգ միլիոնից ավելի մինչև ատամները զինված գերմանական զորքերը, բայց մեր մարդիկ հավատում էին հաղթանակին: Այս էր պատճառը, որ սկսվեցին գործնական աշխատանքներ Մատենադարանի նոր շենքի կառուցման համար: Միաժամանակ ընթանում էին շենքի նախագծի քննարկումներ:

Մատենադարանի արխիվում պահվում է գրադարանային գործի ճանաչված մասնագետ, բանասեր Արամ Բաբայանի գրավոր կարծիքը Մատենադարանի շենքի մասին, թվագրված 15 փետրվարի 1945 թ.: Այն վերնագրված է. «Մատենադարանի շենքի նախագիծը գրադարանային շենքի տեսակետից»²⁷: Ցավով պետք է նշել, որ Ա. Բաբայանի շատ ճիշտ արված դիտողություններն այնքան էլ հաշվի չառնվեցին շենքի նախագծի հետագա սրբազրությունների ժամանակ: Ա. Բաբայանն, օրինակ, գրում է. «Մատենադարանի նոր շենքի նախագիծը գրադարանային շենքի պահանջների և հարմարությունների տեսակետից ունենալով որոշ առավելություններ... ունի նաև մի շարք թերություններ և բացեր: Այս վերջին հանգամանքը հետևանք է մասամբ առաջադրանքի ոչ լրիվ և բավարար լինելուն, մասամբ էլ, ըստ երեւվույթին, մասնագիտական սխառմատիկ կոնսուլտացիայի բացակայության»:

25 Թղթ. 80, վավ. 123:

26 Թղթ. 80, վավ. 115:

27 Թղթ. 81, վավ. 8:

Նա գրում է, թե «նախագծում շի նախատեսված նաև հաճախորդների համար հանդերձարան, հաճախորդների հանգստի սրահ, դիրեկտորի գիտ. գծով տեղակալի, գիտական քարտուղարի համար առանձնասենյակներ և այլն»: Գրքերի մշակման բաժինն ըստ նախագծի եղել է ներքնահարկում, բայց Ա. Բաբայանի քննադատությունն օգնեց գործին և այն բարձրացվեց վեր, բայց, ցավոք, այդպես էլ չուժե՛լած մնաց Ա. Բաբայանի նկատած մի կարևոր վրիպում՝ «Գրադարանային շենքի ներքին պլանավորման կարևորագույն խնդիրներից մեկն է հանդիսանում,—գրում է նա,—վայրի ճիշտ ընտրությունը, Այս հարցը միանգամայն աչքաթող է արված նախագծում: Չի իմացվում, թե ընթերցասրահները և կարինետները, գրքերը որտեղի՞ց և ի՞նչ կերպ են ստացվում գրապահոցից»²⁸: Այս հարցը մինչև հիմա էլ մտահոգում է Մատենադարանի աշխատակիցներին:

Շատ կարևոր էր շենքի նախագծի քննադատությունը ճարտարապետական առումով: Այն հանձնարարված է եղել Հայաստանի ճարտարապետների միության պատասխանատու քարտուղար, երիտասարդ շնորհալի ճարտարապետ Աշոտ Աշոտի Ասատրյանին (Աստվածատրյանին) (1913—1947 թթ.), որը ծանր հիվանդության պատճառով ազատվել էր բնակից և մահացավ հաղթանակից երկու տարի անց՝ 1947 թ. հասցնելով նախագծել և կառուցել մի շարք շենքեր, ինչպես և Երևանը էջմիածնի հետ կապող «Հաղթանակ» կամուրջը:

Նրա կարծիքը վերնագրված է այսպես. «Քննադատություն երևանում կառուցվելիք Մատենադարանի շենքի էսքիզային նախագծի մասին»: Այն բաղկացած է 23 մեքենագիր էջերից և ունի հետևյալ բաժինները. 1. Տեղի ընտրությունը, 2. Գլխավոր հատակագծի լուծումը, 3. Ընտրված կոմպոզիցիան, 4. Հատակագծի լուծումը, 5. Ինտերյերներ, 6. Ծակատներ, 7. Ընդհանուր եզրակացություններ:

Աշոտ Ասատրյանը գտնում էր, որ հեղինակի մոտեցումը նախագծին հիմնականում եղել է ճիշտ և որ ներկայացված նախագծում խնդիրների մեծ մասը գտել են իրենց լուծումը: «Սակայն նախագիծը պետք է ապրի իր երկրորդ էտապը, այն է՝ վերամշակման և նշված թերությունների վերացման էտապը»:

Թերերնք Ա. Ասատրյանի կատարած դիտողություններից մի քանիսը.

1. Վերամշակել գլխավոր հատակագիծն այնպես, որ շենքն ունենա բակ կամ փոքրիկ հրապարակ տնտեսական կարիքների համար... վերացնելով կամ տեղափոխելով շենքը բոլորող խճուղին:

2. Շենքից դուրս բերել կաթսայատուներ:

3. Նախասրահին կից նախագծել հանդերձարան հաճախորդների համար:

4. Խմբավորել ողջ ազմինիստրացիան տնտեսական քնույթի սենյակներում մի հարկում, միմյանց կից:

5. Բավարարել անհրաժեշտ լուսավորությամբ ընթերցարանը:

6. Խուսափել միջանցիկ սենյակներից 3-րդ և 4-րդ հարկերում:

7. Շենքի կոմպոզիցիան զարգացնել՝ ստեղծելով ծավալային աշխուժություն և հարուստ սիլուետ:

²⁸ Նույն տեղում, թղթ. 81, վավ. 8:

8. Զարգացնելով կողքի գալերեաները և կապելով այն շենքի հետ, վերամշակել ճակատն այնպես, որ ստեղծվի միակերպ ծավալային լուծում, հիմք ընդունելով մուտքի պորտալը: Վերանախագծել կողային ճակատները:

9. Մշակել Սահակ և Մեսրոպ խմբաքանդակի ֆոնը ծառայող պատի հարթութունը:

Նա գտնում է, որ «Այս շենքը գտնվելով Ստալինյան պողոտայի առանցքում, դիտվելու է պողոտայի ողջ երկարությամբ ծայրի ի ծայր, հետևաբար կոմպոզիցիոն լուծման ժամանակ հեղինակը պետք է նկատի ունենար մի հիմնական հանգամանք, այն է՝ շենքին տալ այնպիսի ծավալային լուծում, որ նա հետաքրքիր լիներ դիտման բոլոր հեռավորութուններից, որպեսզի դիտողը գտնվելով պողոտայի հեռավոր ծայրում, սկզբում գրավվեր նրա սիլուետով, ավելի մոտենալով հետաքրքրվեր նրա ծավալային լուծմամբ, իսկ բոլորովին մոտենալով շենքին, գրավվեր նրա ֆրագմենտներով, գետալներով և այլն»:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ճարտարապետ Աշոտ Ասատրյանի դիտողութունների մեծ մասը հաշվի է առնվել նախագծով ճարտարապետի կողմից և օգտագործվել նախագծի հետագա մշակումների ժամանակ:

Երբ թշնամին լիովին վճռվեց Կովկասյան լեռներից, գիտական կյանքն աշխուժացավ Մատենադարանում: Դրա լավագույն ասպացույցը 1943 թ. հոկտեմբերի 26-ից մինչև 30-ը հինգ օր տևողությամբ կայացած Մատենադարանի գիտական երկրորդ նստաշրջանն է, որին զեկուցումներով մասնակցում էին 14 գիտնականներ: Նախ ասենք, որ նստաշրջանը շատ լավ էր կազմակերպվել: 300 տպաքանակով լույս էր ընծայվել նրա ծրագիրը հայերեն և ռուսերեն²⁰: Նիստերը տեղի էին ունենում Հանրային գրադարանի դահլիճում: Զեկուցումներով հանդես եկան պատմական գիտ. դոկտոր Ա. Աբրահամյանը (Հովհ. Սոփեստոսի նորահայտ աշխատութունները), պատմ. գիտ. թեկնածու Ս. Երեմյանը (Մահկանաբերդի Արծրունիները), պրոֆ. Ա. Տեր-Պողոսյանը (Լուսնի տեսանելի շարժումը ըստ հայկական գրչագրերի և նրա արդյունքների նշանակությունը այսօրվա համար), փիլ. գիտ. թեկնածու Վ. Զալոյանը (Հովհան Որոտնեցու տրամաբանության վերաբերյալ անտիպ գրչագիր աշխատութուններ), ասպիրանտ Լ. Խաչիկյանը (Զենոն Իմաստասերի «Յաղագս բնութեան» աշխատության հայկական թարգմանությունը), պրոֆ. Լ. Հովհաննիսյանը (Հայ բժշկական գրականությունը հունական ազդեցությունների ծաղկման շրջանում): Զեկուցումներով հանդես եկան նաև Գ. Պետրոսյանը, դեղագործ Հ. Սեպետճյանը, քիմիկոս Տաղանջյանը, ինժեներ-քիմիկոս Տ. Մխիթարյանը, քիմիկոս Ա. Հարությունյանը, բանասեր Ա. Առաքելյանը:

Անհրաժեշտ գտանք թվարկել այս նստաշրջանի ժամանակ հանդես եկած գիտնականներին ու նրանցից ոմանց թեմաները, ցույց տալու համար, որ պատերազմի ժանր պայմաններում Մատենադարանի շուրջը համախմբված «խանութանները» ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ շարունակել են աշխատել իրենց թեմաների վրա, որոնք հիմք հանդիսացան հետագայում ստեղծելու բազմաթիվ ուշագրավ հետազոտութուններ:

²⁰ Նույն տեղում, թղթ. 80, վավ. 116, էջ 26—33:

Այս ժամանակ էր, որ ստեղծվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան: Մատենադարանի գիտական խորհուրդը 1943 թ. նոյեմբերի 17-ին կայացած նիստում, որին մասնակցել ևս նախագահ Գ. Աբովը, քարտուղար Լ. Խաչիկյանը, պրոֆ. Հ. Աճառյանը, Գ. Գեմիրճյանը, դոկտ. Ա. Աբրահամյանը և Խորեն Սարգսյանը, որոշում կայացրեց ներկայացնել պրոֆեսորներ՝ Մանուկ Աբեղյանի, Լևոն Հովհաննիսյանի թեկնածությունը՝ Հայկ. ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամության համար³⁰:

Չնայած պատերազմական պայմանների հարուցած բազմաթիվ դժվարություններին, Մատենադարանի գիտնականները կարողացան 1941—1945 թթ. լույս ընծայել մի շարք աշխատություններ, որոնք պատրաստ էին հրատարակության դեռևս 1941 թ.: Թվարկենք այդ գրքերը.

1. Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1422, 1564, 1614 և 1655—1839 թթ.), պրակ 1, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց. Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1941, պատ. խմբագիր Բ. Հարությունյան, 13 տպ. մամուլ, 190 էջ, տիրաժ 1000, ստորագրված է տպագրության 22/7—1941 թ.:

2. «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 1, Երևան, 1941, հանձնված է արտադրության 1941 թ., ստորագրված է տպագրության 1942 թ. ապրիլի 20-ին, 251 էջ, 22 մամուլ, տիրաժ 1000:

3. Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատությամբ և առաջաբանով պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, 183 մամուլ, 300 էջ, ստորագրված է տպագրության 1942 թ. օգոստոսի 25-ին:

4. Հարությունյան Ա. Խ., Ներկերի և թանաքների գործածությունը հին հայկական ձեռագրերում, 1941, 99 էջ:

5. Մելիք Փարսաղանյան Խ., Մխիթար Հերացի (առսերեն), 1941, 30 էջ:

6. Աբրահամյան Աշոտ, Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, 1942:

7. Աբրահամյան Ա. Գ., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, ուսումնասիրություն, Երևան, 1944, պատ. խմբ. Հ. Աճառյան:

Արտադրություն էր իջեցվել և պետք է տպագրվեր նաև «Գիտական նյութերի ժողովածուի» երկրորդ հատորը, որը սակայն լույս տեսավ պատերազմի ավարտից հինգ տարի անց՝ 1950 թվականին:

Պատերազմի տարիներին իրականացված կարևոր աշխատանքներից է եղել նաև Մատենադարանի ձեռագիր պատառիկների ֆոնդի ստուգումը: Այն կատարել են գիտական աշխատակիցներ Լևոն Խաչիկյանը և Վիգեն Խեչումյանը: Այդ կապակցությամբ 1944 թ. օգոստոսի 23-ին կազմվել է համապատասխան արձանագրություն, որի մեջ գրանցվել են նաև պատառիկների ֆոնդի կարգավորման և վերադասավորման վերաբերյալ մի շարք օգտակար առաջարկություններ:

Ինչպես թիկունքում մնացած այլ անձանց, այնպես էլ Մատենադարանի փոքրաթիվ անձնակազմի համար պատերազմի տարիներին կենցաղային պայմանները շատ ծանր էին: Չնայած այն բանին, որ պաշտոնական բոլոր փաստաթղթերում Մատենադարանը համարվել է գիտական հաստատություն,

բայց նրա աշխատակիցները վարձատրվել են որպես սովորական գրադարանային աշխատողներ: Այդպես էլ տրվել են նրանց թե հացի, և թե մթերքների բաժինները: Գիրեկտորի այս կապակցությամբ տված դիմումներն ու բողոքները արդյունք չեն տվել: Այլ հիմնարկությունների նման Մատենադարանն էլ պատերազմի սկզբում վերագաս մարմիններին խնդրանք էր ներկայացրել աշխատակիցներին, ինչպես և բանակ զորակոչվածների ընտանիքներին մշակովի հողով ապահովելու մասին: Աշխատանքի պայմանները դժվար էին. հաճախ ամիսներով էլեկտրական հոսանք չէր լինում, չէր գործում ջեռուցման սիստեմը, մարդիկ աշխատում էին կիսաքաղց վիճակում, հնամաշ զգեստներով, բայց բոտ ամենայնի կատարում էին իրենց պարտականությունները: Զգացվում էր բացառապես ամեն բանի պակաս: Որպեսզի ավելի հստակ պատկերացնեք վիճակը, մեջ կբերենք միայն 1942 թ. նոյեմբերի 2-ին կազմված մի գրություն, որի հեղինակը Գրողների միության նախագահության անդամ, բանաստեղծ Գեղամ Սարյանն է: «Մատենադարանի գիրեկտորին: Խնդրում ենք կարգադրել բաց թողնելու ժամանակավորապես երկու հատ լամպոչկա Գրողների միության կարիքների համար»³¹:

Այս պայմաններում ամենակարևոր հարցը ձեռագրերը հատկապես ձեռքն առն ամիսներին քիչ թե շատ բնական ջերմաստիճանում պահելն էր և Մատենադարանի ղեկավարությունն անում էր ամեն ինչ, ապահովելու շենքի ջեռուցումը, որը շատ դժվարին խնդիր էր:

Պատերազմի տարիներին շրագարեց ձեռագրերի հոսքը դեպի Մատենադարան: 1941—1945 թթ. ընթացքում մեր ձեռագրային ֆոնդն ավելացել է 197 միավորով: Դրանցից 35-ը ձեռք են բերվել 1941 թ., 26-ը՝ 1942 թ., 1-ը՝ 1943 թ. (այդ տեսակետից 1943 թ. ամենամանհաջող տարին էր), 125-ը՝ 1944 թ. (դրանցից 91-ը առանձնացված են պատաստիկների ֆոնդից), 10-ը՝ 1945 թ.:

Վերջում պետք է խոսենք պատերազմի ժամանակ և պատերազմի հետևանքով ստեղծված հայերեն մի ձեռագիր մատյանի մասին, որն արտաքին տեսքով շատ է նմանվում մեր միջնադարյան ձեռագրերին: Այդ մատյանում գրանցված են ֆաշիստական գերության մեջ գրված շափածո և արձակ սքանչելի գործեր, որոնց հեղինակը իր գիտակցական ողջ կյանքը հայ մշակույթի և հայոց պատմության սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրմանը նվիրած, Մատենադարանի աշխատակից Ասատուր Մնացականյանն է:

Թեոդոսիայի մոտակայքում գերի ընկնելով գերմանացիների ձեռքը, Ա. Մնացականյանը ռազմագերիների մի մեծ խմբի մեջ տարվել է ողջ Ղրիմով, ապա Ուկրաինայի հարավով, Մոլդավիայով դեպի Ռումինիա: Զարհուրելի պայմաններում հայտնված, թերսնումից և տառապանքներից հյուծված, հիվանդ, մի քանի անգամ մահվան եզրին հասած մեր Ասատուրը, որն արդեն ճանաչված բանաստեղծ էր Ասատուր Շեմս անվամբ, շկորցրեց հոգու արիությունը, հաղթանակի նկատմամբ պայծառ հավատը և նույնիսկ հումորի զգացումը, շաստանվեց նրա սերը հայրենի երկրի, իր ծննդավայրի և իրեն այնքան հոգևոր սնունդ տված Մատենադարանի նկատմամբ: Դրա լավագույն վկայությունը նրա այդ մատյանն է, որը կրում է «Բանաստեղծություններ՝ գրված փշալարի ճանկերում» խորագիրը և ունի հետևյալ բնաբանը.

31 Թղթ. 80, վավ. 90, էջ 90:

«Վայրի հաուուկ մի բունած, բերած
Գրած զինք ի նեղ զնգան...»:

«Ձեռագիր այս մատյանի մեծագույն արժանիքը անկեղծությունն է,— գրել է բանաստեղծ Վահագն Դավթյանը «Գրական թերթում» զետեղված «Տառապանքի ու հրազանքի մատյան» հոդվածում,— թերթում ես մատյանի մերթ վճիտ հրազանքով, մերթ առօրյա մանրամասների ծանրություններ, մերթ ներբողական բարձրաձև, մերթ մտերմական քնարականություններ շնչող էջերը և պատկերացնում այն միջավայրը, հոգեկան այն տագնապները, որոնց մեջ ապրել ու տոկացել են մի խումբ հայ զինվորներ:

Եվ կարդալով մատյանը շես կարող կրկին շխորհել, թե ինչպիսի կենսական ուժ է կարոտը, հրազանքը, սերը, շես կարող շհամոզվել, որ հենց դրանց շնորհիվ է փշալարերի ճանկերից փրկվել հեղինակը, որ նորից մարտընչի, վերագառնա հայրենիք, վերագառնա իր այնքան սիրած Մատենադարանը»:

Ձեռագիրն ունի նաև հիշատակարան, որը ձևով այնքան նման է միջնադարյան մեր գրիչների թողած հիշատակարաններին.

«Փառք ամենազոր հույսին, որ մայրամուտից առաջ կեսօր է խոստանում...»

Արդ, ես, տկար գրչակս, ի մի հավաքելով գերության ճամփաներին, ճամբարներում ու հիվանդանոցներում հորինած արձակ ու շափածո այս թոթովանքներս, ավարտեցի «Գրքույկս սեավ» ի թվականի մերում ՌՅՂԲ-ին և սեպտեմբերի Լ-ին Գալաֆաթ կոչվող քաղաքի մոտ գտնվող ռազմագերիների ճամբարում:

Ով ծանոթ ու անծանոթ բնկերներ, եթե հանդիպեք երբևէ այս գրքույկին որևէ տեղ, բարի հիշեցեք բնկերներիցս Գուրգենին, որ գրելու թուղթ հայթայթեց, Գևորգին, որ թանաքս փոխեց, Նորայրին, որ գրչածայր տվեց, Ազատին, որ սոսինձ շնորհեց, Աշոտին, որ հաստ թել բնծայեց, Վելիխանին, որ բաշխեց բարակ թել, Հրայրին, որ ստվարաթուղթ ու կազմի շոր նվիրեց, Մուկուչին, որ գունավոր թղթով օժանդակեց, Արտաշեսին, որ գանակ զիջեց և Արմոյին, մեր շար ու բարի Արմոյին, որ կազմեց... Հետո միայն ինձ հիշեք, ոսկեվազցի Ասատուրիս...»:

Հետագայում Ասատուր Մնացականյանը ազատվեց գերությունից, կրկին զենքը ձեռքն առավ և մասնակցեց պատերազմին: Նա եղել է Բուդապեշտը գրոհող մեր զորքերի մեջ որպես դասակի հրամանատար և մի քանի պարզեններից բացի ուներ նաև «Բուդապեշտի գրավման համար» մեդալ:

Ահա այսպես է տառապել, կռվել ու հաղթանակել Մատենադարանի այն ժամանակվա շարքային աշխատակիցներից, իսկ հետագայում ամենաարդյունավետ գիտնականներից մեկը, բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ասատուր Մնացականյանը:

Պատերազմի հաղթական ավարտից ուղիղ երկու ամիս անց Մատենադարան է գալիս նշանավոր ազդրյուրագետ-արվեստարան Գարեգին Հովսեփյանը, որը քաջատեղյակ էր Մատենադարանի գանձերին: Կրկին աշխատելով ձեռագրատանը, ծանոթանալով բոլոր կարգի նորություններին, նա բարձր գնահատական է տալիս Մատենադարանի վերջին տարիների գործունեությանը:

«Մեր ազգային ամենամեծ հարստությունը, որ ժառանգություն ենք ստացել մեր հայրերից,—գրել է նա,—ձեռագիրների ժողովածուներն են: Ուրախ ենք, որ այդ հարստության ամենամեծ մասը գտնվում է հայրենիքում: Մեր տասը տարվա բացակայության ընթացքում ոչ միայն ճոխացել է մեծ շափերով պետական դրադարանի ժողովածուն, այլև գիտության պահանջների համեմատ ցուցակների մշակմամբ ըստ բովանդակության, ըստ հեղինակների, թվականների և այլն, ամենամեծ դյուրություն է ստեղծված գիտական աշխատավորների համար իրենց ուսումնասիրությունների նյութերը հավաքել ժամանակի մեծ խնայողությամբ: Կարգավորյալ մատենադարաններն ու դրադարանները, թանգարանները մշակույթի, արվեստի և գիտության զարգացման անհրաժեշտ պայմաններն են: Եվ այդ պայմաններն ստեղծված են այստեղ ընդարձակ շափերով»³²:

В. Р. ГРИГОРЯН

МАТЕНАДАРАН В ГОДЫ ВОЙНЫ 1941—1945 гг.

Резюме

На основе архивных документов в статье делается попытка изложить историю Матенадарана в годы войны. В начальный период войны большинство сотрудников Матенадарана было мобилизовано в ряды Советской армии и честно выполнило свой патриотический долг. Силами оставшихся в тылу малочисленных сотрудников руководство Матенадарана (директор проф. Г. Абов) сумело осуществить надлежащий уход за рукописями и их надежное хранение. Не была полностью прервана научно-исследовательская работа, продолжалось составление тематических каталогов, описание архивных документов и изучение памятных записей манускриптов.

В течение военных лет было осуществлено издание семи научных работ, выполненных еще до войны. Несмотря на многочисленные трудности, были начаты работы по созданию и всестороннему обсуждению проекта нового здания Матенадарана, строительство которого началось после Победы.

V. R. GRIGORIAN

LE MATENADARAN AUX ANNEES DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE

Résumé

Cet article est un essai de relater l'histoire du Maténadaran aux années de la guerre sur la base de documents d'archives. Au début de la guerre, la majorité des collaborateurs du Maténadaran furent mobili-

³² Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածու, № 89:

ses et accomplirent honnêtement leur devoir patriotique. Avec les quelques collaborateurs restés à l'arrière, la direction du Maténadaran (directeur, prof. G. Abov) réussit à organiser les services indispensables et à assurer la conservation des manuscrits. Les recherches ne furent pas complètement interrompues: la rédaction de catalogues thématiques, la description des documents d'archives, ainsi que l'étude des colophons des manuscrits continuèrent.

L'édition de sept ouvrages scientifiques rédigés avant la guerre fut aussi réalisée durant cette période. Malgré de nombreuses difficultés, on commença la conception et la discussion du projet du nouvel édifice du Maténadaran, dont la mise en chantier fut réalisée après la victoire.